

תפילת נשים:

1. מודה אני:

ע' לקו"ש¹ (הובא בשלחן מנחם²) מענה הרבי לשאלה אם נשים אומרות מודה אני בקמ"ץ³:
מענה לשאלותיהם ... בשינוי נוסח התפלה לנשים – כמנהג המקום בזה, עכ"ל.
ובהתקשרות⁴: **הרגיל בין אנ"ש הוא שהנשים אומרות באותו נוסח כמו הגברים.**

2. ברכות השחר:

א. ברכות השחר בכלל:

נראה **מסתימת שו"ע אדה"ז**⁵, שנשים מברכות אותן כאנשים. וע' באגרות-קודש אדמו"ר⁶,
אגרת בה כותב הרבי: והרי **בברכות השחר הקפידו נשים.**

❖ **וכן הוא למנהג האשכנזים**, ע' במ"ב⁷ שכתב: ומסתימת לשון השו"ע בסימן מ"ו ס"ד,
ובפרט מהלבוש שם ע"ש⁸, משמע דמברכות ברכות השחר כמו אנשים⁹, עכ"ל. **וגם למנהג**
הספרדים, ע' **בהלכה ברורה**¹⁰ שכתב שנשים חייבות לברך את ברכות השחר (וכן את
ברכות התורה) בשם ומלכות¹¹. **ובאור לציון**¹² כתב שאין חייבות לברכן, אך מותרות

¹ חכ"ד עמ' 410.

² ח"א עמ' כ"א, וכן הוא בשערי הלכה ומנהג ח"א עמ' קי"ח.

³ וכן אם אומרות: שלא עשני שפחה.

⁴ גליון תק"צ עמ' 18, הובא ב'וכל מצותיך אמת' עמ' 41.

⁵ שהזכיר "שעשני כרצונו" בסי' מו ס"ד.

⁶ אגרות-קודש ח"ט עמ' שפ"ט, מובא ג"כ בשערי הלכה ומנהג או"ח ח"א עמ' רל"א.

⁷ סי' ע' סק"ב.

⁸ שכתב: ואשה, במקום שלא עשני אשה, מברכת שעשני כרצונו, עכ"ל. ויוצא לכאורה שדעת הלבוש ששאר
הברכות, מיהא, מברכות הנשים כגברים.

⁹ וע' במ"ב סי' מ"ו סק"א בסופו, שכתב, לגבי ברכות השחר: כל הברכות האלו הוא משום **דאסור ליהנות מן**
העולם הזה בלי ברכה, וכל הנהנה מן העולם הזה בלי ברכה, כאילו מעל ... תקנו חכמים ז"ל ברכה על כל דבר
ודבר מהנהגת העולם שהאדם נהנה ממנו, עכ"ל. ועפ"ז הרי נראה פשוט שאין לחלק בין גברים לנשים.

¹⁰ ח"ג עמ' שנ"א.

¹¹ וכתב שכן משמע משו"ת הגאונים שערי תשובה סי' שמ"ה, ומדברי הטור ורבי דוד אבודרהם ומרן השו"ע
שנשים חייבות בברכות השחר. וחלק בזה על האול"צ שכתב שרק רשאות לברכן. וע"ש שרוצה להוכיח שאין
ברכות אלו נחשבות למצוה שהזמן גרמא, כי הקם לפני אור היום מברך אותן. אך באול"צ כתב טעם אחר, כפי
שנבאר להלן.

¹² ח"ב פ"ד ס"א.

לברכן, ובשם ומלכות¹³, ושכך היתה דעת הגאון רבי עזרא עטיי ג"כ. וע"ע בספר מגן אבות¹⁴ – מנהגי הלכה מערב הפנימי¹⁵.

ב. ברכות שלא עשני גוי ושלא עשני עבד:
כותב הרבי¹⁶: מענה לשאלותיהם ... בשינוי נוסח התפלה לנשים – כמנהג המקום בזה, עכ"ל.

בפועל, הנשים מברכות **כמו הגברים** שתי ברכות אלו¹⁷.

❖ למנהג הספרדים: הכה"ח¹⁸ מסיק שהנשים יברכו **שלא עשני גויה ושלא עשני שפחה, לא שם ומלכות**, כיון שברכות אלו - בלשון נקבה¹⁹ - לא הוזכרו בש"ס; אך הבא"ח בספרו עוד יוסף חי²⁰, השו"ת חזון עובדיה²¹ וההלכה ברורה²² בדעה שנשים יברכו **שלא עשני גויה ושלא עשני שפחה בשם ומלכות. למנהג האשכנזים**, יברכו כמו הגברים: **שלא עשני גוי ושלא עשני עבד**, כמובא באשל אברהם מבוטשאטש²³.

ג. ברכת שלא עשני אשה, ברכת שעשני כרצונו:
כתוב בשו"ת הגאונים²⁴ שאשה לא מברכת שלא עשני אשה, אחרת תהיה זו ברכה לבטלה. ובקובץ רז"ש²⁵ איתא: ובכל אופן, לומר שלא עשני אשה²⁶, זהו איסור גמור, מלבד איסור ברכה לבטלה, עוד זאת ברכה על שקר.

כותב אדה"ז בסי' מ"ו²⁷:
והנשים נוהגות לברך שעשני כרצונו²⁸, והוא כמו שמצדיק עליו את הדין לרעה²⁹.

¹³ שם מובא בהערות שגם לדעת מרן השו"ע שלא יברכו נשים על מ"ע שהזמן גרמא, יוכלו לברך על ברכות השחר (וכ"כ ג"כ בהמשך לגבי ברכות פסוקי דזמרה ולגבי ברכות ק"ש – ע' להלן), כי הן ברכות השבח וההודאה, ולדעתו נשים יכולים לברך על ברכות השבח וההודאה, דהרי כתב הרמב"ם בפ"א מהלכות ברכות, ה"ד, וז"ל: נמצאו כל הברכות כולן שלשה מינים: ברכות הנייה, וברכות מצות, וברכות הודאה, שהן דרך שבח והודיה ובקשה כדי לזכור את הבורא תמיד וליראה ממנו (ע"כ לשון הרמב"ם); והרי אף הנשים מצוות על מצות יראת ד', ולכן ראוי שתברכנה ברכות אלו. וע"ע בשו"ת אוצרות יוסף שבסוף הלכה ברורה ח"ד, סי' ג', עמ' י"ב, שכתב שהיביע אומר ח"ח או"ח סי' ח' האריך לדחות את דברי האור לציון, אך כתב שהמקור של האול"צ הוא שו"ת הלכות קטנות ח"א סי' רס"ד, שכתב שבברכות השבח אין משום ברכה לבטלה.

¹⁴ עמ' רח"צ-רצ"ט, שם כתב שגם אשה שאין לה מנהג לברך על מ"ע שהזמן גרמא, תברך על ברכות השבח, כי כל המחלוקת היא בברכת המצות, ולא בברכות שאין מברכין בנוסח של "וצונו".
¹⁵ הכוונה לארץ מרוקו.

¹⁶ כנ"ל לגבי מודה אני - לקו"ש שם, מובא בשלחן מנחם שם, שמציין: לשאלותיהם: אם נשים אומרות מודה אני (בקמץ), ואם אומרות שלא עשני שפחה.

¹⁷ כ"ה בגליון התקשרות הנ"ל שם. וכדעת האשל אברהם מבוטשאטש סימן מ"ו על ס"ד, ושלא כסדור יעב"ץ שכתב שאשה תברך שלא עשני גויה ושלא עשני שפחה.

¹⁸ סי' מ"ו אות מ"ב.

¹⁹ בלשון זכר, ברכות אלו נזכרו במנחות מג, סוף עמ' ב'.

²⁰ פרשת וישב סע' ט'.

²¹ ח"א סי' ל"ח עמ' תש"ה בהערה.

²² ח"ג עמ' שנ"ב.

²³ סימן מ"ו, על ס"ד. וכתב הפסקי תשובות עמ' שפ"ד שכך המנהג אצל רוב האשכנזים.

²⁴ שו"ת הגאונים שערי תשובה סי' שמ"ה, הביאו הרב משה לוי בספר ברכת ה' על הלכות ברכות, ח"ד פ"ד סע' נ"א, עמ' שכ"ה.

²⁵ תשובות הרה"ג הרה"ח הרב זלמן שמעון ז"ל דווארקיין, רבה של קהילת ליובאוויטש בשכונת קרון הייטס – עמ' 28.

²⁶ לאשה.

²⁷ סוף ס"ד.

²⁸ ע"פ שו"ע ס"ד.

²⁹ ע"פ הטור בסימן מ"ו (לא מובא בשו"ע הב"י).

אך אדה"ז לא הביא ברכה זו בסדור³⁰, ומשמע שאין הנשים מברכות אותה. וכן מובא בספר **שלחן מנחם**³¹: ובגליון כפר חב"ד³² בשם המשב"ק ר"ד יוניק ע"ה, שמנהג בית הרב **שנשים אין מברכות "שעשני כרצונו"**.

❖ **מנהג הספרדים**: בספר עוד יוסף חי³³, בכף החיים³⁴, בשו"ת יחוה דעת³⁵ ובספר הלכה ברורה³⁶, פסקו שנשים מברכות ברוך שעשני כרצונו **בלא הזכרת שם ומלכות**, כי ברכה זו לא מוזכרת לא בתלמוד, ואף לא בדברי הגאונים. **מנהג האשכנזים**: מברכים ברכות אלו **בשם ומלכות**, מסתימת הטור, השו"ע והמ"ב, שלא ציינו לברכם בלי שם ומלכות³⁷.

3. ברכות התורה:

כותב אדה"ז³⁸:

נשים מברכות ברכות התורה, שהרי חייבות ללמוד מצות שלהן לידע היאך לעשותן והיאך לזהר מכל לא תעשה שהן מזהרות בהן כאנשים. והן חייבות בתפלה כמו אנשים, כמו שיתבאר בסימן ק"ו. (ועוד שברכת התורה מברכין קודם **פרשת התמיד**, ובקריאת פרשת התמיד³⁹, הן **שוות לאנשים**, שהרי תפלה במקום תמיד תקנוה⁴⁰).⁴¹

❖ וכ"פ השו"ע⁴², לגבי ברכות התורה: נשים מברכות **ברכות התורה**. ובביאור הלכה⁴³ כתב: הטעם, דהא חייבות ללמוד הדינים שלהם, ועוד דחייבת לומר **פרשת הקרבנות**, כמו שחייבת בתפלה, א"כ קאי הברכה ע"ז. אך ע' בספר הלכה ברורה⁴⁴ ובשו"ת אוצרות

³⁰ הרי ברכה זו לא מובאת לא בש"ס ולא בדברי הגאונים, רק הטור כתב: ונהגו הנשים לברך שעשני כרצונו, ועפ"ז פסק השו"ע: והנשים מברכות שעשני כרצונו.

³¹ או"ח ח"א עמ' כ"א הערה י"ד.

³² גליון 890 עמ' 43.

³³ פרשת וישב אות ט'.

³⁴ סי' מ"ו אות מ"א.

³⁵ ח"ד ס"ד.

³⁶ ח"ג עמ' ש"נ.

³⁷ פסקי תשובות ע' שפ"ה. אך ע' בלקוטי מהרי"ח ח"א עמ' ל"ט, שכתב: והנה, אם כי אין למחות בידן, כי כבר נתפשט המנהג לברך, ויש להם על מי שיסמוכו, כיון שהטור והש"ע מביאין מנהגם, והיא נדפסה בכל הסידורין; מ"מ לפענ"ד, דמהיות טוב, שיאמרו אחר הברכה: **ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד**.

³⁸ סי' מ"ז ס"ו.

³⁹ פרשת פינחס, במדבר כח, א-ח: וידבר ה' אל-משה לאמר: צו את-בני ישראל ואמרת אליהם את-קרבני לחמי לאשי ריח ניחחתי תשמרו להקריב לי במועד: ואמרת להם זה האשה אשר תקריבו לה' כבשים בני-שנה תמימים שנים ליום עלה תמיד: את-הכבש אחד תעשה בבקר ואת הכבש השני תעשה בין הערבים: ועשירית האיפה סלת למנחה בלילה בשמן קתית רביעת ההין: עלת תמיד העשה בהר סיני לריח ניחח אשה ליקוק: ונסכל רביעת ההין לכבש האחד בלדש הסך נסך שגר לה': ואת הכבש השני תעשה בין הערבים קמנחת הבקר ונסכל תעשה אשה לריח ניחח לה' פ

⁴⁰ ע' שו"ע אדמו"ר סי' פ"ט ס"א וסי' צ"ח ס"ד.

⁴¹ וע' לקו"ש ח"ד עמ' 149, שם כותב הרבי: וע"פ הנ"ל, דברכת התורה היא לא מפני חיוב המצוה של תלמוד תורה (כברכת המצות), אלא על עצם הענין דתלמוד תורה, המחייב שיברכו לפניה כו', הרי לכאורה גם לולא שנשים חייבות ללמוד מצות שללהן כו', צריכות הן לברך ברכה"ת לפניה - ע"ש.

⁴² סי' מ"ז ס"ד.

⁴³ ד"ה נשים.

⁴⁴ ח"ג עמ' ת"ד.

יוסף⁴⁵ שבסוף ספר הלכה ברורה, שם כתב שאע"פ שנשים נוהגות לברך את ברכות התורה, הרי אין הן חייבות לברכן⁴⁶.

4. פרשת התמיד:

ע' בסע' הקודם, מדברי שו"ע אדה"ז, שנשים חייבות לקרוא את פרשת התמיד⁴⁷. ובטעם אמירת פרשת התמיד כנגד הקרבנות, כשהתפילה היא הרי ג"כ כנגד הקרבנות, כותב הט"ז⁴⁸: התפילה היא במקום הקרבת אברים, דאילו במקום שחיתו וזריקתו, הרי פרשת התמיד במקומו. ועי' בכ"ז באריכות בשערי תפילה ומנהג⁴⁹ לגרמ"ש אשכנזי ז"ל.

5. ברכות 'ברוך שאמר' ו'שתבח':

ע"פ מה שמובא להלן שנשים פטורות מפסוקי דזמרה לדעת אדה"ז, פשוט שהן פטורות גם מברכות ברוך שאמר ושתבח. אך לשיטתו⁵⁰, יכולות לברך ברכות אלו. אך להעיר: **המברך ברכות אלו** חייב לקרוא ביניהן מקצת המזמורים שתיקנו לקרוא ביניהן, **ולפחות את תהלה לדוד**⁵¹.

❖ **דעת הפוסקים האשכנזים** כדעת הרמ"א ואדה"ז. **לגבי הפוסקים הספרדים**: דעת הכה"ח⁵², הגר"מ אליהו⁵³ **והאור לציון**⁵⁴, שנשים יכולות לברך ברכות אלו⁵⁵. **והברכת**

⁴⁵ סי' כ"א.

⁴⁶ באוצרות יוסף שם מבאר את הענין כדלהלן: הרי איתא בגמרא סוטה כא, א, שאין לנשים זכות של תורה, כי אין מצוות על תלמוד תורה. ויוצא שמה שחייבות ללמוד את ההלכות השייכות להן, אין זה אלא הכשר מצוה, ואין מברכים על הכשר מצוה! ובטעם למה נשים מברכות את ברכות התורה, כתב הגר"א שהוא כמו שיכולות לברך על מצות עשה שהזמן גרמא, עליהן הן לא מחויבות, כאשר הן מקיימות אותן – כך יכולות לברך על מצות תלמוד תורה, אף אם פטורות ממצוה זו. אלא שטעם זה איננו לשיטת השו"ע הסובר שאין הנשים מברכות על מצות עשה שהזמן גרמא! וע"ש בסוף השו"ת אחד התירוצים המובאים, ע"פ דברי הגאון רבי יצחק זאב מבריסק בחידושו על הרמב"ם, שכתב בשם אביו רבי חיים מבריסק, שהטעם שנשים מברכות ברכות התורה הוא לפי שברכות התורה לא נתקנו על מצות תלמוד תורה בלבד, אלא הוא דין מיוחד שהתורה צריכה ברכה, והרי נשים אינן מופקעות מעצם החפצא של נתינת תורה לישראל, ע"כ (ואגב - ע' מה שכתבנו לעיל בהערות, ע"פ לקו"ש ח"ד עמ' 149, ולכאורה הוא אותו ענין). ומסיק שם באוצרות יוסף שנראה ע"פ זה שנשים אינן חייבות לברך את ברכות התורה, אך יכולות לברכן.

⁴⁷ ודעת הב"י מובאת בסוף סימן מ"ז, בשם האגור: ונשים חייבות בתפלה, ואם כן חייבות גם בקריאת העולה והקרבנות. וע' פסקי תשובות עמ' תי"ג שלמעשה, נשים לא נהגו לומר פרשיות הקרבנות ואיזהו מקומן (אך כפי שכתבנו בפנים, למנהג חב"ד, נשים אומרות את פרשת התמיד).

⁴⁸ ט"ז סי' קלב ס"ב.

⁴⁹ שערי תפילה ומנהג ח"א עמ' קג ואילך, וע"ש הערה 363 שכך הוא ע"פ האריז"ל ג"כ. ועל אף שהקשו על דברי הט"ז, מוכיח שם הגרמ"ש אשכנזי שנראה שדעת אדמו"ר הזקן כדעתו, שכתב ב"יהי רצון" שאומרים אחרי אנט בכח: יה"ר מלפניך שיהא שיח שפתותנו חשוב ומקבל לפניך כאלו הקרבנו קרבן התמיד במועדו.

⁵⁰ שפסק במספר מקומות שיכולות נשים לברך על מ"ע שהזמן גרמא, בין השאר בהלכות ציצית סי' י"ז ס"ג, בהלכות ספירת העומר סי' תפ"ט ס"ב, בהלכות תקיעת שופר סי' תקפ"ט ס"ב, בהלכות סוכה סי' תר"מ ס"ב – וכשיטת הרמ"א.

⁵¹ עי' שו"ע אדמו"ר סי' נב ס"א וסי' נג ס"ב.

⁵² סי' ע' אות א', שכתב: ואם רצו לברך גם שאר הברכות של קריאת שמע, וגם פסוקי דזמרה וברכותיה, הרשות בידם. ר"ז שם. ועל כן נוהגות הנשים שידועות ללמוד, להתפלל כל סדר התפלה כמו האנשים, אין פחות, מפ' העקידה עד לסוף עלינו לשבח.

⁵³ בספרו מאמר מרדכי – הלכות לימות החול, עמ' 174, שכתב: מנהגנו שגם הנשים מברכות בשם ומלכות את ברכות התפלה, לכן יברכו את ברכת 'ברוך שאמר' וברכת 'שתבח' בשם ומלכות, וציון לכה"ח סי' ע'.

⁵⁴ ח"ב פ"ה עמ' מ"ה.

⁵⁵ וע' מה שכתבנו לעיל לגבי ברכות השחר, וכן בהערות שם, בשם האול"צ, שהרי ברכות אלו הן ברכת השבח, ולדעתו נשים יכולות לברכן.

ה⁵⁶ בדעה שנשים שמתפללות תפלת שחרית **צריכות** לומר קודם התפלה פסוקי דזמרה, ולברך ברכת ברוך שאמר וברכת ישתבח⁵⁷. לעומ"ז, דעת **ההלכה ברורה**⁵⁸ שאסור לאשה מעדות ספרד לברך ברכות אלו בשם ומלכות.

6. פסוקי דזמרה:

ע' בדברי אדה"ז בסוף הפיסקה: "קריאת שמע", להלן, שכתב: ואם רצו ... וגם פסוקי דזמרה, הרשות בידם, עכ"ל. והיינו **שנשים פטורות מן הדין מפסוקי דזמרה**.

❖ כתב **המ"ב**⁵⁹: ופסוקי דזמרה, עיין לעיל בסימן נ"ב בחידושי רע"א, דמוכח שם מדבריו **דהעיקר ניתקנו בשביל התפלה**, א"כ ממילא חייבות. ובשער הציון שם העיר: והגר"ז כתב להיפך, וצ"ע.

7. קריאת שמע וברכותיה:

ובשו"ע אדמו"ר סי' ע"י⁶⁰:
נשים ועבדים פטורים מקריאת שמע⁶¹ מפני שהוא מצות עשה שהזמן גרמא, שאין מצותה אלא בזמן שכיבה ובזמן קימה, ומכל מקום **נכון הוא ללמדם שיקבלו עליהם עול מלכות שמים ויקראו לפחות פסוק ראשון**. וכן פטורין מברכות קריאת שמע שיש להם ג"כ זמן קבוע: של ערב עד נץ החמה, ושל שחר עד ד' שעות, כמו שנתבאר בסי' נ"ח. ומכל מקום **חייבין בזכירת יציאת מצרים**, שהוא מצות עשה שלא הזמן גרמא, שמצותה ביום ובלילה, לפיכך יש להם לברך הברכה שנתקנה על יציאת מצרים שהוא **אמת ויציב**. וכיון שהם חייבים בתפלת י"ח, כמו שיתבאר בסי' [ק"י] [ק"ו], יש להם ג"כ **לסמוך גאולה לתפלה (ואם רצו לברך גם שאר ברכות של קריאת שמע, וגם פסוקי דזמרה וברכותיה, הרשות בידם)**.

❖ גם השו"ע⁶² כתב שנשים פטורות מק"ש, מפני שהיא מ"ע שהזמן גרמא, ונכון הוא ללמדם **שיקבלו עליהן עול מלכות שמים**. והוסיף **המ"ב**⁶³ שנשים פטורות מק"ש וברכותיה, אך יכולות להמשיך חיוב על עצמן ולברך אפילו ברכות ק"ש. וכדעת אדה"ז. וכן בסי' ק"ו⁶⁴ כתב **המ"ב**: ונכון ג"כ שיקבלו עליהן עול מלכות שמים, דהיינו שיאמרו עכ"פ **שמע ישראל**, כדאיתא בסי' ע', ע"ש עוד. לעומ"ז, **בהלכה ברורה**⁶⁵ כתב **שלמנהג הספרדים ועדות המזרח, הנשים אינן רשאיות לברך את ברכות ק"ש בשם ומלכות**. וכפי שראינו לעיל

⁵⁶ ח"ד פ"ד עמ' של"א.

⁵⁷ אך יש לציין שלשיטת הברכה ה', סיבת ההיתר, מצד העובדה שאיננו מחשיב את ברכות אלו כברכות שהזמן גרמא, כי אין הזמן גורם לאמירתן, אלא התפלה. אך לגבי ברכות ק"ש המוגבלות בזמן, דעתו (שם בעמ' של"ד) שאין באפשרות אשה לברכן בשם ומלכות.

⁵⁸ ח"ד עמ' ו', וכן בשו"ת אוצרות יוסף שבסוף הספר שם, ס"ג.

⁵⁹ סי' ע' סק"ב.

⁶⁰ ס"א.

⁶¹ והיא משנה מפורשת בברכות כ, א.

⁶² ריש סי' ע'.

⁶³ סי' ע' סוף סק"ב.

⁶⁴ סק"ד.

⁶⁵ עמ' תנ"ו.

לגבי ברכת ברוך שאמר וברכת ישתבח, אף כאן, לשיטת הכה"ח⁶⁶, הגר"מ אליהו⁶⁷ והאור לציון⁶⁸, נשים יכולות לברך ברכות אלו.

8. אמת ויציב:

ע' בדברי אדה"ז בסוף הפסקה: "קריאת שמע", לעיל, **שיש לנשים לברך את ברכת אמת ויציב**, כי חייבות בזכירת יציאת מצרים.

❖ **המ"ב** הביא בס' ע' כמה דעות לגבי חיוב נשים באמת ויציב, ולא הכריע ביניהן, אך בס' ק"ו⁶⁹ כתב: ונכון ג"כ ... ויאמרו ג"כ **ברכת אמת ויציב כדי לסמוך גאולה לתפלה**, כמו שכתב המ"א בס' ע'. לעו"ז, גם כאן כותב **ההלכה ברורה**⁷⁰ שלמנהג הספרדים ועדות המזרח, אין הנשים רשאות לברך ברכה זו בשם ומלכות, ואע"פ שיש אומרים שנשים חייבות במצות הזכרת יציאת מצרים בכל יום, מכל מקום **יכולות לקיים מצוה זו בהזכרת פסוק "אני ה' אלקיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים" וכו' שבפרשת ויאמר**.

9. תפילת שמונה עשרה:

ובשו"ע אדמו"ר ס' ק"ו⁷¹:

נשים ועבדים, אף על פי שפטורים מקריאת שמע, **חייבים בתפלה**, מפני שהוא **מצות עשה שלא הזמן גרמא**, שזמני התפלה הם מדברי סופרים, ועיקר מצות התפלה היא מן התורה, שנאמר⁷²: ולעבדו בכל לבבכם, איזו עבודה שבלב, זו תפלה⁷³, אלא שאין לה נוסח ידוע מן התורה ויכול להתפלל בכל נוסח שירצה ובכל עת שירצה, ומשהתפלל פעם אחד ביום או בלילה, יצא ידי חובתו מן התורה⁷⁴.

ועל פי סברא זו, נהגו רוב הנשים שאינן מתפללין י"ח בתמידות, שחר וערב, לפי שאומרות מיד בבקר, סמוך לנטילה, איזה בקשה, ומן התורה יוצאות בזה, ואפשר שאף חכמים לא חייבו יותר⁷⁵.

⁶⁶ ס' ע' אות א'.

⁶⁷ מאמר מרדכי – הלכות לימות החול, עמ' 174, בקשר לברכת ברוך שאמר וישתבח, אך משמע משם (שהפנה לכה"ח) שה"ה ברכות ק"ש.

⁶⁸ ח"ב עמ' נ"ה, שם, בהערה: נשים פטורות מקריאת שמע, כמבואר בשו"ע בס' ע' סעיף א'. ואף מברכות קריאת שמע הן פטורות, כיון שזמנם רק עד ד' שעות, וכמ"ש בשו"ע בס' ע' בס' ע' סעיף ו', והוא כמצוות עשה שהזמן גרמן, שנשים פטורות. ומכל מקום רשאיות הנשים לברך ברכות קריאת שמע אם רוצות, משום שברכות השבח מותרות לברך אף במקום שאינן חייבות, וכמו שנתבאר לעיל כו'.

⁶⁹ סק"ד.

⁷⁰ עמ' תנ"ט.

⁷¹ ס"ב.

⁷² פרשת עקב, דברים יא, יג.

⁷³ ע"פ תענית ב, א: דתניא: לאהבה את ה' אלקיכם ולעבדו בכל לבבכם. איזו היא עבודה שהיא בלב, הוי אומר זו תפלה.

⁷⁴ כ"ז היא שיטת הרמב"ם הלכות תפלה פ"א ה"ב, וז"ל: ולפיכך נשים ועבדים חייבין בתפלה לפי שהיא מצות עשה שלא הזמן גרמא, אלא חיוב מצוה זו כך הוא, שיהא אדם מתחנן ומתפלל **בכל יום, ומגיד שבחו של הקדוש ברוך הוא, ואחר כך שואל צרכיו שהוא צריך להם בבקשה ובתחנה, ואחר כך נותן שבח והודיה לה' על הטובה שהשפיע לו, כל אחד לפי כחו**.

⁷⁵ וכ"כ בערוך השלחן ס' ק"ו ס"ז, לשיטת הרמב"ם: ממילא דאין חיובן אלא פעם אחת ביום ובאיזה נוסח שהוא.

אבל יש אומרים⁷⁶ **שעיקר מצות תפלה היא מדברי סופרים**, שהם אנשי כנסת הגדולה שתיקנו י"ח ברכות על הסדר, להתפלל אותן שחרית ומנחה חובה, וערבית רשות, ואף על פי שהוא מצות עשה מדברי סופרים שהזמן גרמא, והנשים פטורות מכל מצות עשה שהזמן גרמא, אפילו היא מדברי סופרים, כגון הלל וקידוש הלבנה, אעפ"כ **חייבו אותן בתפלת שחרית ומנחה, הואיל ותפלה היא בקשת רחמים, וכן עיקר**.

אבל תפלת ערבית, שהוא רשות, אף על פי שעכשיו כבר קבלוהו עליהם כל ישראל לחובה, מכל מקום הנשים לא קבלו עליהם, ורובן אינן מתפללות ערבית במוצאי שבת⁷⁷.

❖ **ספרדים: השו"ע**⁷⁸ פסק כשיטת הרמב"ם שהתפלה היא מ"ע שלא הזמן גרמא. ועפ"ז יוצא מדברי אדה"ז הנ"ל (לשיטת הרמב"ם) שהנשים יוצאות ידי חובת תפלה, בבקשה אחת ביום⁷⁹. אמנם ע' **בהלכה ברורה**⁸⁰ שכתב: ולמנהג הספרדים ועדות המזרח שקבלו עליהם הוראות מן השלחן ערוך, אינן חייבות אלא **בתפלת שמונה עשרה אחת ביום**; ומכל מקום, **אם רוצה האשה לקבל על עצמה להתפלל שלש תפלות שמונה עשרה בכל יום, הרשות בידה**⁸¹, מפני שתפלה, בקשת רחמים היא, ואמרו חז"ל⁸²: הלואי ויתפלל אדם כל היום כולו.

אשכנזים: המ"ב⁸³ פסק כשיטת הרמב"ן, וכתב עפ"ז שחייבו את הנשים בתפילת שחרית ומנחה⁸⁴ כמו אנשים, הואיל ותפלה היא בקשת רחמים, והוסיף המ"ב⁸⁵ כי הלכה כשיטה זו, כי כן דעת רוב הפוסקים. אך לדעה המובאת **בערוך השלחן**⁸⁶, וכן לדעת שו"ת **משנה הלכות**⁸⁷, נשים חייבות **בג' תפלות**, שחרית מנחה וערבית. לאידך, גדולי ישראל **רבים**⁸⁸ כתבו שאשה שעסוקה מאוד, יכולה להסתפק בתפלה אחת ביום, ודי לה אפילו בשבח, בקשה והודאה.

10. נפילת אפים - עלינו לשבח:

אחרי תפלת שמונה עשרה, אין בשחרית של חול, תפלה בה האשה מחויבת. עכ"ז מובא בספר **הליכות ביתה**⁸⁹, **שהרבה נהגו לומר אשרי, למנצח ופסוקי ובא לציון (עד קדושה**

⁷⁶ הרמב"ן, בהשגותיו לספר המצות לרמב"ם, מ"ע ה'. ועי' בסיום דברי הרמב"ן שם שיתכן שיש מצוה מה"ת להתפלל, אך לא בכל יום אלא בעת צרה בלבד.

⁷⁷ היינו אפילו במוצאי שבת, ועל אף שתקנו בה אתה חוננתנו.

⁷⁸ סי' ק"ו ס"א.

⁷⁹ ע"פ דברי אדה"ז הנ"ל.

⁸⁰ ח"ה עמ' תמ"ח.

⁸¹ כ"ז ע"פ שו"ת **יביע אומר** ח"ו או"ח סי' י"ז, שכתב, למסקנה, לגבי אותה תפלה אחת: **ומה טוב שתהיה זו תפלת שחרית, כולל ברכות השחר**.

⁸² מסכת ברכות כא, א.

⁸³ סי' ק"ו סק"ד.

⁸⁴ אבל לא ערבית, מאותה סיבה שהביא אדה"ז.

⁸⁵ ע"פ המ"א סק"ב.

⁸⁶ סי' ק"ו ס"ז, שכתב: והנה זהו ודאי **דלרש"י**, נשים חייבות בג' תפלות ביום כאנשים, שהרי לדידיה, אין חילוק בדרכן בין זמן גרמא לאין זמן גרמא, **וגם להתוס'** כן הוא, ע"ש.

⁸⁷ ח"א סי' ע"ה, **בשם רבינו יונה** באגרת התשובה שלו, אות ק"ס.

⁸⁸ ע' פסקי תשובות ח"א סי' ק"ו עמ' ת"ת-תת"א בשם הנהגת אשתו של החפץ חיים, הנימוקי או"ח סי' מ"ז, והגרש"ז אויערבאך בהליכות שלמה פ"ב הערה ה'.

⁸⁹ סימן ז'.

דסידרא - ואתה קדוש - לא כולל), ומנהג נכון הוא, וכן שם שנון שגם הנשים יאמרו עלינו לשבח אחר התפלה, ושכן המנהג⁹⁰.

11. הלל, ערבית של שבת, מוסף של שבת, מוסף של ימים נוראים, נעילה:

הלל: כתב אדה"ז בהלכות פסח⁹¹, שנשים פטורות מכל הלל⁹², פרט להלל של ההגדה. **ערבית של שבת:** לדעת המור וקציעה⁹³ והערוך השלחן⁹⁴, תפילת ערבית דשבת ויו"ט חובה⁹⁵. וכן הוא לדעת השערי תשובה⁹⁶ ע"פ הזהר. עפ"ז יוצא לכאורה שנשים חייבות בערבית של שבת⁹⁷.

מוסף של שבת, של ראש חודש ושל שלוש רגלים: נחלקו האחרונים⁹⁸, והמנהג שיתפללו אותו. **מוסף של הימים הנוראים ונעילה:** חייבות⁹⁹.

12. תפלת תשלומין:

דין תשלומין בתפלה¹⁰⁰ נוהג גם באשה¹⁰¹, ולכן אם שכחה להתפלל שחרית, **תתפלל מנחה שתיים**, דהיינו הראשונה מנחה והשניה לתשלומין, ואם שכחה להתפלל מנחה, **תתפלל ערבית שתיים**, הראשונה ערבית והשניה לתשלומין.

⁹⁰ ע"ע בכ"ז בפסקי תשובות ח"א סי' ק"ו עמ' תת"ב.

⁹¹ סי' תע"ט ס"ז.

⁹² אך פשוט שיכולות לקרוא את ההלל. ולגבי **סוף זמן קריאת ההלל**, אומרת המשנה במסכת מגילה (כ, ב): כל היום כשר לקריאת המגילה ולקריאת ההלל כו'. וכ"פ הרמב"ם הלכות חנוכה פ"ג ה"ט. ועי' שו"ע אדמו"ר סי' תפח ס"ג: כל היום כשר לקריאת ההלל מעמוד השחר **עד צאת הכוכבים** ... ולכתחלה לא יקראו אותו קודם נץ החמה, לפי שעדיין הוא כלילה בעיני הבריות.

⁹³ מובא בשערי תשובה סי' רס"ח סק"ב.

⁹⁴ סי' תכ"ה ס"א.

⁹⁵ **כדי לקדש את השבת** (ערוך השלחן שם), והוא ע"פ הגמרא בברכות לג, ב לפיה **תיקנו חכמים קידוש בתפלה** ועל הכוס. וע' בספר **שערי תפילה ומנהג ח"ב** לגרמ"ש אשכנזי, סי' ח' עמ' 48, שכתב: כתב רבינו בשלחן ערוך (סי' רע"א ס"ב, ושם ריש ס"א) (מהרמב"ם) שמן התורה יוצא ידי חובת קידוש בהזכרת שבת **בתפלה**, שהרי מן התורה אין צריך אלא זכירה בדברים בלבד בלא יין, ולכן הקידוש על הכוס רק מדרבנן. אמנם רבינו לא ביאר היכן הוא (עיקר) נוסח קידוש בתפלה. ויש לומר שזה המשפט הראשון: **אתה קדשת את יום השביעי לשמך, תכלית מעשה שמים וארץ, ועל זה חותם הברכה מקדש השבת**, ע"ש באריכות.

⁹⁶ שכתב, שם: לדברי התקונים דף כ' נראה דדוקא של חול רשות, וכן משמע בכמה לשונות בזהר ע"ש.

⁹⁷ כך דייק הפסקי תשובות עמ' תת"ג מדבריו. ונ"ל שיש לצרף לזה את שיטת המגן גבורים המובאת בהערות להלן, בהקשר לתפלת מוסף.

⁹⁸ **הגאון רבי עקיבא איגר סובר שנשים פטורות מתפלת מוסף**, כי לא היו מביאות את מחצית השקל, שהוא עבור קרבנות הצבור; **וכן דעת הצ"ח** מכך שקרבן מוסף היא מ"ע שהזמן גרמא (ותפלה שאני, שהיא רחמי, משא"כ תפלת מוסף). לעומתם, **המגן גבורים סובר שחייבות**, וכמו שחייבות בקידוש היום דבר תורה, מטעם **דכל דאיתנהו בשמירה איתנהו בזכירה**, וא"כ ה"ה בזה, דכל מה שנתקן בשביל קדושת שבת ויו"ט, פשיטא שגם מצוים ע"ז כמו אנשים. **במ"ב** סי' ק"ו סוסק"ד כתב: ותפלת מוספין, בצל"ח כתב דפטורות, אבל בספר מגן גבורים פסק דחייבות, עי"ש - לא הכריע.

⁹⁹ **דהם בקשת רחמים** – שו"ת יביע אומר ח"ב או"ח סי' ו'.

¹⁰⁰ המבואר באו"ח סי' ק"ח.

¹⁰¹ בספר הליכות ביתה לרב דוד אויערבאך, עמ' מ"ג. ושם בהערה שהדין מפורש **במחצית השקל** סי' רס"ג ס"ק י"ט **ובחיי אדם** הל' שבת כלל ה' סע' ט **ובמ"ב** סי' רס"ג ס"ק מ"ג, שכתבו דאם אין לאשה שהות להתפלל מנחה קודם הדלקת נרות שבת, או שכבר הדליקה קודם שהתפללה, **תתפלל ערבית שתיים**.

13. קידוש והבדלה:

קידוש:

ע"פ הגמרא בברכות¹⁰², **אשה חייבת בקידוש מן התורה**, משום שאמר קרא: זכור ושמור - כל שישנו בשמירה¹⁰³ ישנו בזכירה. וכ"פ הטור¹⁰⁴, וכ"פ השו"ע¹⁰⁵, שהוסיף ע"פ דברי הכל בו, שמוציאות את האנשים, הואיל וחייבות מן התורה כמותם. וכן בשו"ע אדמו"ר¹⁰⁶, כתב: **וכיון שנשים חייבות בקידוש מן התורה כמו האנשים, יכולות להוציא את האנשים ידי חובתם**; אך הוסיף שם: **אלא שלכתחלה, אין להורות כן לשואל הלכה למעשה** (שלא יבואו לזלזל במצות). ובדומה כתב המ"ב¹⁰⁷: ומ"מ, יש להחמיר לכתחלה שלא תוציא אשה אנשים שאינם מבני ביתה, דזילא מלתא [א"ר ודה"ח].

ולהעיר: גם כאשר האיש יצא ידי חובת קידוש מדאורייתא, ולא האשה, כשהוא התפלל ערבית והתכוון¹⁰⁸ למ"ע של קידוש¹⁰⁹, והיא לא התפללה ערבית, או שלא התכוונה; יכול הוא להוציא את אשתו י"ח קידוש, מדין ערבות, ללא פקפוק כלל¹¹⁰.

הבדלה:

לעו"ז כתב הב"י¹¹¹ שנחלקו רבותינו הראשונים לגבי הבדלה, ובשו"ע¹¹² פסק: **נשים חייבות בהבדלה כשם שחייבות בקידוש**¹¹³, **ויש מי שחולק**¹¹⁴. וכתב עו"ז הרמ"א: ע"כ לא יבדילו לעצמן¹¹⁵, רק ישמעו הבדלה מן האנשים. יש לציין שלא פירש השו"ע, לדעה שנשים חייבות בהבדלה, אם החיוב מן התורה או מדרבנן. למעשה רוב האחרונים האשכנזים¹¹⁶ דחו את פסק הרמ"א, וסוברים שאשה תבדיל לעצמה, כפי שאשה יכולה לברך על כל מ"ע שהזמן גרמא, דאורייתא או דרבנן. וה"ה לגבי הפוסקים הספרדים, מטעם אחר¹¹⁷.

¹⁰² כ, ב.

¹⁰³ רש"י ד"ה בשמירה: דלא תעשה מלאכה.

¹⁰⁴ בס"י רע"א.

¹⁰⁵ שם ס"ב.

¹⁰⁶ סי' רע"א ס"ו.

¹⁰⁷ סק"ד.

¹⁰⁸ הרי קי"ל שכוונה מעכבת במ"ע.

¹⁰⁹ עי' שו"ע אדמו"ר סי' רע"א ס"א וסי' רפט סוס"ג, וכן קצות השלחן ריש סי' עט. ולגבי המקום בתפלה בו יוצאים י"ח קידוש, עי' לעיל בהערות על תפילת ערבית של שבת, שכתבנו בשם הגרמ"ש אשכנזי ז"ל, שהוא בברכת אתה קידשת.

¹¹⁰ עי' שו"ע אדמו"ר סי' קצ"א ס"ו לגבי ברכת המזון; תורת מנחם התוועדיות ח"ד עמ' 7-306 לגבי קידוש.

¹¹¹ סוף סי' רצ"ו.

¹¹² סי' רצ"ו ס"ח.

¹¹³ בב"י הביא את זה כדעת רבינו יונה. ויש להעיר שדעת הרמב"ם, שחיוב ההבדלה מדאורייתא, וז"ל ריש פכ"ט דהלכות שבת: מצות עשה מן התורה לקדש את יום השבת בדברים, שנאמר: זכור את יום השבת לקדשו. כלומר זכרוה זכירת שבת וקידוש. וצריך לזכרהו בכניסתו וביציאתו. בכניסתו בקידוש היום, וביציאתו בהבדלה, ומגיד משנה כתב בדעת הרמב"ם שחיוב הבדלה מן התורה. והוא מפורש בספר המצות לרמב"ם מ"ע קנ"ה.

¹¹⁴ בב"י כתב שהיא דעת הארחות חיים.

¹¹⁵ גם זה בב"י בשם הארחות חיים.

¹¹⁶ הב"ח, המ"א, אדה"ז, המ"ב ס"ק ל"ה, הקצור שלחן ערוך, הערוך השלחן ועוד, מהטעם המובא בפנים בדברי אדה"ז.

¹¹⁷ דהרי כך סתם השו"ע, אך בשו"ת יחווה דעת ח"ד סי' כ"ז כתב שהטעם משום שלספרדים יש להורות בפשיטות כדעת הרמב"ם. וע' בבא"ח שנה שניה, פרשת ויצא, סע' כ"ב, שכתב: אף על גב דאיכא פלוגתא בענין ההבדלה בדין הנשים, קי"ל להלכה דהנשים יכולים להבדיל לעצמן, ולא עוד, אלא גם מי שהבדיל בבית הכנסת ויצא י"ח,

אדמו"ר הזקן הביא¹¹⁸ ג' דעות לגבי חיוב ההבדלה:

1. דעה¹¹⁹ לפיה חיוב ההבדלה **מדאורייתא**¹²⁰. לשיטה זו הוא כותב: הרי גם הנשים חייבות בהבדלה מן התורה, כשם שחייבות בקידוש מן התורה, מפני שהוקש זכור לשמור ... **וחייבות גם כן להבדיל בתפלה ועל הכוס**, כתקנת חכמים שתקנו עליהן כמו שתקנו על האנשים, הואיל והן חייבות כמותם מן התורה בעיקר הבדלה.
2. דעה¹²¹ לפיה חיוב ההבדלה **מדרבנן**, ומצות זכור מדאורייתא היא רק בכניסת שבת ולא ביציאתה, ולשיטה זו **הנשים פטורות מהבדלה**, ואע"פ שנשים חייבות גם בענייני שבת שהם מדברי סופרים, כאן שונה, כי – לשיטה זו – **"הבדלה אינה ענין לשמירת השבת"**, אלא דבר בפני עצמו הוא שתקנו חכמים להבדיל בין קודש לחול, ומצאו להם סמך מן התורה, שנאמר¹²²: **ולהבדיל בין הקדש ובין החול**.
3. דעה¹²³ לפיה **חיוב ההבדלה מדרבנן**, אך ההבדלה **"היא מענין זכירת השבת וקדושתו, שמזכירין הבדל בין קדושתו לחול"**, ולפיכך **הנשים חייבות בהם מדברי סופרים**, כמו שחייבות בכל הדברים שתקנו חכמים בגלל קדושת השבת, לפי שתקנו דבריהם כעין של תורה, שהנשים חייבות בזכור ושמור מן התורה כאנשים". והפטיר אדמו"ר הזקן **שכן עיקר**¹²⁴.

אך למעשה, כותב אדה"ז **לחוש לדעה השניה** לפיה נשים פטורות, ויוצאים מכך כמה ענינים:

- א. **לא יבדיל איש שכבר הבדיל, לנשים בלבד** (שמא הן פטורות ותהיה זו ברכה לבטלה), ויוכלו להבדיל רק אם יהיו שם גם גברים גדולים או קטנים.
- ב. **הנשים יוכלו (בכל זאת) להבדיל לעצמן**, כי הרי הן יכולות לברך על כל מ"ע (גם דרבנן) שהזמן גרמא, שמקיימות¹²⁵.
- ג. **אין לאיש לצאת ידי חובתו בשמיעת הבדלה מאשה** (שמא הן פטורות), ועוד מהטעם שנתבאר לעיל גבי קידוש היום.

ולעיר: על אף שתקנו להבדיל ב"אתה חוננתנו", נשים **פטורות מתפילת ערבית אפילו במוצאי שבת**¹²⁶.

❖ כפי שצוין בהערות, דעת רוב הפוסקים האשכנזים כדעת אדה"ז, **ודעת הפוסקים הספרדים שאיש יוכל להבדיל לנשים**¹²⁷ (וכן שאשה תוכל להבדיל לעצמה).

יכול להבדיל להם, וכאשר העלה כן להלכה הגאון חיד"א ז"ל, וכן נוהגים פה עירנו בגדאד. מיהו נ"ל דאם האשה יודעת לברך, **טוב שתברך ותבדיל לעצמה** כו' ע"ש.

¹¹⁸ סי' רצ"ו סי"ט.

¹¹⁹ היא דעת הרמב"ם בהלכות שבת ריש פרק כ"ט ע"פ המגיד משנה, ובספר המצות, מ"ע קנ"ה.

¹²⁰ לפי דעה זו דורשים: זכור את יום השבת לקדשו, זכרוה בין בכניסתו, בין ביציאתו (רמב"ם הלכות שבת שם; שו"ע אדמו"ר שם).

¹²¹ היא דעת הארחות חיים המובאת בב"י, המובאת כיש מי שחולק בשו"ע.

¹²² פרשת שמני, ויקרא י' י'.

¹²³ לפי הב"י היא **דעת רבינו יונה**, וכדעה זו סתם בשו"ע.

¹²⁴ והיינו כדעה האמצעית (שהנשים חייבות בהבדלה, אך לא מדאורייתא), ו(לכאורה) כפי שסתם השו"ע.

¹²⁵ ובזה פסק אדה"ז כמו הב"ח והמ"א, ולא כפסק הרמ"א.

¹²⁶ עי' שו"ע אדמו"ר סי' קו סוס"ב.

¹²⁷ מפורש בבא"ח שם; וכן ביחוד דעת שם.

כאשר אשה מבדילה לעצמה, היא מבדילה כרגיל¹²⁸, כולל ברכת האש¹²⁹ והבשמים, וכן שותה
מן הכוס כרגיל¹³⁰.

14. ליל הסדר

כותב אדמו"ר הזקן בשלחנו, הלכות פסח¹³¹, אחר שכתב שאף הקטנים, חייב אביהם לחנכם
במצות להשקותם כוסות: וכן בשאר כל המצות הנוהגות בליל זה, אין חילוק בין אנשים לנשים,
שאף שהנשים פטורות מכל מצות עשה שהזמן גרמא, בין של תורה בין של דברי סופרים, אף
על פי כן, חייבו אותן חכמים בכל הדברים שתקנו בלילה זה, לפי שאף הם היו באותו הנס של
יציאת מצרים, ובאכילת מצה הן חייבות מן התורה, לפי שהוקשה מצוה עשה של אכילת מצה
למצות לא תעשה של אכילת חמץ, שנאמר: לא תאכל עליו חמץ שבעת ימים תאכל עליו מצות

...

¹²⁸ אגרות משה חושן משפט ח"ב, סי' מ"ז ס"ב.

¹²⁹ כך מפורש בקצות השלחן סי' צ"ו, בדי השלחן ס"ק י"ב; בשו"ת יחווה דעת ח"ד סי' כ"ו.

¹³⁰ בשו"ע אדמו"ר סי' רצ"ו ס"ו פסק; ואין צריך להטעים מכוס של הבדלה להשומעים כמו שצריך בכוס של
קידוש, אלא המבדיל רגיל לשתותו כולו. ולא הזכיר שום מניעה שאשה תשתה מכוס של הבדלה. אך המ"ב,
לעו"ז, כתב, שם בסק"ו: **נהגו הנשים שלא לשתות מכוס הבדלה**, ורק לאחר מכן ציין: כוס של הבדלה רגיל
המבדיל לשתותו כולו ואינו משקה ממנו בני ביתו [מ"א], ונראה שהטעם: כדי שיוכל לברך ברכה אחרונה,
דכשישתה רק מלא לוגמיו, יש ספק ברכה אחרונה, וכמבואר לעיל סי' ר"י. וע' בקצות השלחן בשם השל"ה שמה
שנהגו שלא לשתות מין הבדלה, לפי שעץ הדעץ, גפן היה. נציין שאף לשיטת המ"ב שנשים לא שותות מכוס
ההבדלה, הרי כתב בסוף ס"ק ל"ה שכשמבדילה לעצמה, אזי תשתה מן הכוס.

¹³¹ שלחן ערוך אדמו"ר סי' תעב סכ"ה.